

Šaćir FILANDRA*

POLITIZACIJA TRADICIJE

Bošnjaci su jedan od istočnoevropskih naroda koji nije imao jasno razvijen nacionalni pokret u 19. stoljeću. Oni u doba tzv. preporodnih pokreta nijesu imali značajniju sekularnu inteligenciju i građansku klasu koja je u srednjoevropskom i istočnoevropskom društvenom okruženju 19. stoljeća bila nosilac ideje nacionalizma i koja je s industrijskom i finansijskom klasom uspostavljala nacionalnu državu. Štaviše, njima je evropska ideja nacionalizma bila tuđa. Smatrana je novotarijom, nečim prolaznim i antitradicijskim¹. To ne znači da su oni bili bez kolektivne samosvijesti. Umjesto nacionalne ideje, Bošnjaci su imali vlastitu predodžbu o vjerskoj i kulturnoj posebnosti te izrazitu domovinsku svijest. Iz tih razloga i ovdje se dogodilo da društvena elita težište nacionalnog identiteta nije stavljala na političku, već na kulturnu standardizaciju.

Jezik i kultura postaju bitno obilježje nacionalnog identiteta, a pokretanje časopisa *Behar* 1901. godine simbolički se može smatrati početkom bošnjačke kulturne standardizacije. I u bošnjačkim prilikama nacionalni identitet temeljio se na mitologiziranju prošlosti, književnosti, vizuelnoj umjetnosti i muzici. U najvećoj mjeri stvarali su ga umjetnici koji su sebe smatrali nositeljima duhovnog zajedništva svog naroda. Njihova konstrukcija identiteta podrazumijevala je „...proces izgradnje simboličkih modela koji daju smisao svijetu, nude tumačenje iskustva i omogućavaju ljudima da shvate stvarnost života u svom sadašnjem, ali i prošlom i budućem, obliku”².

* Prof. dr Šaćir Filandra, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka

¹ Među muslimanskim narodima su krajem 19. i u prvoj polovini 20. stoljeća posebno prisutne rasprave o *nacionalnom* i *ummet* identitetu, a što je imalo refleks i na pitanje identiteta kod Bošnjaka. Više o tome vidjeti: Abdullah al-Ahsan, *Ummet ili Nacija?*, Libris, Sarajevo, 2004.

² Zdzislaw Mach, „Religija i identitet u Srednjoj i Istočnoj Evropi”, *Politička misao*, vol. XXXIV, br. 4, Zagreb, 1997, str. 131.

Zašto domovinska svijest Bošnjaka nije prerasla u njihovu nacionalnu svijest u historijskom razdoblju kada su takve razvojne stupnjeve činili susjedni narodi? Razloge kašnjenja ili, pravilnije rečeno, izostanka nacionalne svijesti kod Bošnjaka treba tražiti u socijalnoj strukturi njihovog tadašnjeg društva, povijesnim prilikama vremena i specifičnoj kulturnoj i duhovnoj tradiciji. Ako cijeli proces posmatramo iz evropske perspektive, a moramo budući da su Bošnjaci stari evropski narod i da je ideja nacije evropsko intelektualno postignuće, onda moramo reći da je u bošnjačkom slučaju nedostajalo društvenih snaga, prije svega sekularne inteligencije i buržoazije, kojoj bi nacionalna svijest bila nužni instrument ekonomskog i političkog razvoja. Takav poticaj za razvoj nacije nije se mogao očekivati od aristokratske, vjerske i tradicionalne vojničke inteligencije. Godine 1900. samo je desetak Bošnjaka imalo fakultetsku diplomu stečenu na zapadnim učilištima. Tu, dakle, nije bilo sretnog spoja između sekularne inteligencije i ideje nacionalizma, a kako je to bilo pravilo kod mnogih naroda centralne i istočne Evrope.³

Bosanskomuslimanska odanost osmanskome sistemu bila je zasnovana na stvarnom pripadanju tom društvu, zajedničkom političkom sistemu, kulturi i religiji. Njihova kolektivna svijest, autopercepcija kao posebnosti polovinom 19. stoljeća nije se odvijala na način kao kod susjednih bosanskih katolika i pravoslavaca. To što su stoljećima bili dio osmanskoga društva u zemlji Bosni, na najvažniji način je odredilo ambijent i način oblikovanja njihove kolektivne svijesti, učinivši ga različitim od srpskog i hrvatskog nacionalno formativnog toka. Proces postajanja nacijom kod Bošnjaka, dakle, nije tekao kroz konfesionalno-nacionalnu identifikaciju putem crkve, religijske ustanove, već je bio više vezan za zemlju, teritoriju i vlast, državu.

Crkva je bila najraniji oblik i istovremeno instrument kolektivizacije kod pravoslavaca i katolika, budućih Srba i Hrvata. Budući da su oni s muslimanima stoljećima dijelili zajednički teritorij, jezik i pučku kulturu religija će, njihovim konfesionalno-nacionalnim podvajanjem sredinom 19. stoljeća, postati, i sve vrijeme i do savremenosti ostati, bitni činilac razlikovanja bosanskoga stanovništva. U toj činjenici, do danas, treba tražiti razloge prenaplašene političke uključenosti vjerskih institucija kod svih naroda u Bosni.

Nasuprot bosanskim katolicima i pravoslavicima, Bošnjaci osjećaj kolektivne su pripadnosti nijesu mogli tražiti u kategoriji religije, jer je islam bio poveznica sa Osmanlijama, a niti u elementima postojećeg osmanskog režima,

³ O susretu humanističke inteligencije i ideje nacionalizma opširnije vidjeti u: Schopflin George, „Language and Ethnicity in Central and Eastern Europe: Some Theoretical Aspects”, *Politička misao*, br. 5, Zagreb, 1996, str. 102.

budući da su 1831. godine već u ime vlastitih zemaljskih prava ratovali protiv njega. Odatle je svijest i praksa vlastitoga kulturološkog toka stoljećima izražavana u osobitoj tradiciji, pismenosti i literaturi (bosanska ćirilica – bosančica i srednjovjekovna bosanska književnost, begovica i krajišnička pisma, arabica i alhamijado književnost, narodna predanja i usmeno poetsko stvaralaštvo), svijest o društvenom ekskluzivitetu i kontinuitetu sa srednjovjekovnim plemstvom, bilo izvorište tog zamišljanja posebnosti⁴.

Odmah treba istaći da se prvi bošnjački modernisti s početka 20. stoljeća oslanjaju na sve ove etnokulturne elemente, ali da od tog materijala ne uspijevaju napraviti zasebnu naciju kao političku zajednicu. Taj isti etnički i kulturni materijal biva uspješno nacionalno uobličen tek stotinu godina poslije. To samo svjedoči da su i kod Bošnjaka, kao i kod većine drugih naroda, političke pretpostavke igrale odlučujuću ulogu u konstituciji nacije.

Osloboditeljska i preporodna modernizacijska socijalno-politička gibanja unutar bosanskih katolika i pravoslavaca polovinom 19. stoljeća imala su – pored svih povijesno opravdanih osloboditeljskih i progresivnih osobina – i antimuslimanski kao antiturski stav. Unutar rastućih nacionalnih pokreta Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini izjednačavani su Bošnjaci s islamom, a islam sa Turcima. Ovo poistovjećivanje Bošnjaka s Turcima bilo je rodno tlo svih budućih konfesionalno-etničkih sukoba.⁵ Neprijateljsko pozicioniranje

⁴ O jeziku, pismu, književnosti i vlastitoj pismenosti bosanskih muslimana za vrijeme osmanskog razdoblja vidjeti: Muhsin Rizvić, *Bosna i Bošnjaci: Jezik i pismo*, KDM „Preporod”, Sarajevo, 1999; Muhamed Nezirović, *Krajišnička pisma*, BZK „Preporod”, Sarajevo, 2004; Lejla Nakaš, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2010.

⁵ Da je pitanje historijskog i kulturnog vrednovanja osmanske epohe u povijesti Bosne i danas više nego aktualno na posredan način svjedoči i Ivan Lovrenović pišući o nacionalnim percepcijama književnika Ive Andrića. Lovrenović utvrđuje da je od doba razvoja nacionalnih pokreta u doba modernizacije bosanskoga društva pa do današnjih dana, došlo do diferenciranja dva oprečna gledišta o pitanju vrednovanja osmanske epohe u povijesti Bosne. Jedna se interpretacija, po njemu, može „...uglavnom, karakterizirati kao hrišćansko/kršćansko, srpsko/hrvatsko, a druga kao bošnjačkomuslimansko gledište” (str. 31), odnosno jedna kao turkofobija, a druga kao turkofilija. U prvom gledištu naglašava se okupacijski dolazak Osmanlija i islama, represivni karakter vlasti, podjarmljenost, obespravljenost i socijalna bijeda nemuslimanskog stanovništva, dok se u drugom gledištu govori o tolerantnosti osmansko-islamskog sistema spram neislamskih zajednica, o osmanskoj Bosni kao paradigmi multietničnosti i tolerantnosti koju su narušili nacionalizmi 19. stoljeća uvezeni iz Srbije i Hrvatske. U oba aktualna interpretativna odnosa prema povijesti u središtu nije „...čežnja za istinom, koja je odlika znanosti, umjetnosti, a i svake racionalne politike, nego težnja za monopolom nad tumačenjem prošlosti, koja je ambicija nacionalne ideologije i ekskluzivizma” (str. 33). Vidjeti: Ivan Lovrenović, „Ivo Andrić, paradoks o šutnji”, *Izraz*, br. 39, Sarajevo, januar–mart 2008, str. 31. i 33.

islama i Bošnjaka u srpskim i hrvatskim nacionalnim ideologijama polovinom 19. stoljeća jeste činjenica od fundamentalne važnosti i za razumijevanje savremenih odnosa među ovim narodima.

Bosanski muslimani su i mimo svoje volje, historijskom i socijalnom kontekstualizacijom unutar ovog interpretacijskog toka, postavljeni za čuvare propadajućeg društva i carstva. Stavljani su na „tursku stranu”, naspram i nasuprot susjednih katolika Hrvata i pravoslavaca Srba, čiji pokreti za vlastito nacionalno oslobođenje kao antiturski i antimuslimanski postaju antibošnjački. U vrijeme rješavanja tzv. Istočnog pitanja u Evropi ovakvo pozicioniranje Bošnjaka u međunarodnim razmjerima nije bilo nimalo povoljno. Kada se Osmansko carstvo povlačilo s Balkana, srpski nacionalisti su očekivali da s njim odu i Bošnjaci, kao njegove navodne slugе, što se izražavalo riječima: „Turci u Aziju”.

Društveni zahtjevi bošnjačke feudalne elite od početka 19. stoljeća bili su višestruko ograničeni. Jednom s osmanske strane, koja je u krvi ugušila pokušaj osamostaljenja Bosne, a drugi put od unutarbosanskih narastajućih nacionalnih i socijalnih zahtjeva srpskih i hrvatskih masa. U istoj ravni s razlozima koji su odredili bošnjačke povijesne formativne tokove bila je subjektivna i objektivna nemogućnost bošnjačke feudalne elite da izađe u susret modernizacijskim zahtjevima novog doba. Njena nespремnost na reforme koje su postale općeprihvatljive poslije Francuske građanske revolucije⁶, konačno je rascijepila bosansko društvo po etnokonfesionalnim šavovima i dodatno onemogućila stvaranje jedinstvenog bosanskog političkog naroda, a o čemu svoje mišljenje iznosi historičar Srećko Džaja.⁷

⁶ O dobu nacije u Evropi vidjeti: Erik Hobsbaum, *Nacija i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd, 1996.

⁷ Socijalne aspekte Pokreta za autonomiju Bosne Husein-kapetana Gradašćevića naglašava Srećko Džaja, a nauštrb njegovih nacionalno-političkih dimenzija. Za Džaju je retrogradni politički karakter autonomističkog pokreta nedvosmislen. On nije bio nikakav nacionalni pokret „...koji bi se borio za političku i zakonsku ravnopravnost svih pripadnika jedne države...”, dakle, i muslimanskog i nemuslimanskog stanovništva, on nije zahtijevao novu socijalnu i političku paradigmu, što su radili svi nacionalni pokreti, već se borio za očuvanje postojeće paradigme. Ako je i postojala bilo kakva šansa da se formira zajednička moderna bosanska nacija prema Džaji „potkresali su je u korijenu” upravo Bošnjaci svojim insistiranjem na neravnopravnim društvenim odnosima, sljepilom spram neophodnosti uvođenja socijalnih i političkih reformi koje bi vodile građanskoj ravnopravnosti u Bosni. Vidjeti: Srećko Džaja, „Politička zbilja i povijesna percepcija Karaulina razdoblja bosansko-hercegovačke povijesti”, *Pro populo, Život i djelo fra Lovre Karaule (1800–1875)*, Zbornik radova, Svjetlo riječi, Sarajevo, 2000, str. 12.

Konfesionalna i socijalna podjela u bosanskom društvu u jednom su se povijesnom trenutku podudarile na način da su katolici/Hrvati i pravoslavci/Srbi većinski bili kmetovi, eksploatirani, dok su muslimani/Bošnjaci bili veleposjednici, eksploatatori. Naravno, bilo je i nemuslimana veleposjednika, posebno Srba u austrougarskome razdoblju, kao i muslimana kmetova, ali je ovaj obrazac klasno-konfesionalne podjele bosanskoga društva u osmansko-me razdoblju bio i ostao dominantan. Zato se i moglo dogoditi da su napredne evropske socijalne i političke ideje doživljavane kao opasnost za socijalno-politički status Bošnjaka. Kada se tome doda 1878. godina i naprečac nametnut život u kršćanskome carstvu, lako je osvijetliti razloge njihovog antimoder-nističkog stava, prepuštanje konzervativizmu, autizmu i izolacionizmu. No-vo ih je plašilo i ugrožavalo. Strah od novog i želja za očuvanjem fizičke i du-hovne egzistencije postaje i do najnovijeg vremena ostaje oblikovatelj njivo-g reagiranja i djelovanja.

Istovremeno, stoljetnu poziciju vladajućeg društvenog elementa u Bosni Bošnjaci nijesu bili voljni olako izgubiti ili promijeniti, a što je bio dodatni raz-log da ne traže samostalna nacionalna rješenja te da po inerciji pristaju na zadati osmanski okvir. Konfesionalno i politički poistovjećeni s Osmanlija-ma, Bošnjaci u 19. stoljeću ostaju bez preobražaja konfesionalne identifikacije u nacionalnu, a zatim uspješne borbe za nacionalnu državu, kako se to desi-lo bosanskim katolicima i pravoslavicima, već se taj preobražaj u identitetu iz-vodi tek krajem^{20.} stoljeća.⁸

Političko-religiozno poistovjećivanje Bošnjaka s Osmanlijama uzrokoval-o je nejedinstvo i neuspjeh Gradašćevićeva pokreta. Stvar su dodatno otežala kasnija pogubljenja bošnjačkoga plemstva koja je u ime Osmanlija počinio Omer-paša Latas i osmansko okretanje vlastitim modernizacijskim tokovi-ma. Bosanski begovat od polovine 19. stoljeća nije dio bosanske elitne moći. On stagnira, agrarnom reformom se pauperizira i uništava. Bošnjačko plem-stvo ostaje usamljeno i bez razumijevanja u svojim posjedničkim zahtjevima i u prvoj polovini 20. stoljeća. Ideja socijalne pravde već je bila na povijesnoj sceni i ona je legitimirala prava pojedinaca koji su živjeli od svog rada. Povi-jest je puhala u leđa kmetovima. Dolazio je kraj rentijerskom društvu. Ostala evropska plemstva već su izvršila preobražaj zemljišnog kapitala u industrij-

⁸ O modernom političkom funkcioniranju trojstva crkve – nacije – države unutar savre-mene srpske političke prakse vidjeti: Olga Popović-Obradović, „Crkva – ključni faktor blo-kade”, *Helsinkiška povelja*, Glasilo Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, god. IX, br. 75–76, jun–jul 2004, str. 23–25.

ski ili bankovni, a Bošnjaci su i u tome kasnili. Oni ponovo postaju dio bosanske političke elite tek stoljeće kasnije, s komunistima.

I pored trenda povijesnog marginaliziranja i društvenog konzerviranja, bilo je unutar naroda pojedinačnih modernizacijskih pokušaja⁹. Za Mehmed-bega Kapetanovića, Safvet-bega Bašagića i Osman Nuri Hadžića, začetnike sekularne muslimanske inteligencije, i pored svih modernizacijskih i prosvjetiteljskih napora, ipak je bio karakterističan aristokratski pojam nacije, te će do razvoja nacije kao političke zajednice horizontalnog zajedništva doći tek stoljeće kasnije. Bašagić je, baš kao sav njegov naraštaj, ostao zarobljen među protivrječnostima „...između nostalgичnog *tradicionalizma* i recipirajućeg *modernizma*...”¹⁰. Kapetanović je još vjerovao da postoji jedan bosanski narod te da je srbizacija i hrvatizacije Bosne stvar novije političke naravi koja će brzo proći. U begovatu je vidio nastavak srednjovjekovnog bosanskoga plemstva. Tom socijalnom sloju je, sasvim nepovijesno, davao zadaću nosioca bošnjačke nacionalne ideje. Pri tome je gubio iz vida da je plemstvo u evropskom kontekstu već bilo politički anahrono.

Problem je bio u tome što Bošnjaci, osim seljaštva od kojeg su komunisti decenijama znatno kasnije napravili naciju, drugog sloja nijesu imali. Veza nje sudbine nacionalnog preporoda za begovski socijalni, politički i psihološki profil bila je unaprijed propala stvar. Taj sloj bio je objekt snažnog socijalnog pritiska od strane seljaštva. Bio je zauzet vlastitim statusom dok je djelovanje i mišljenje ionako malobrojnih intelektualaca bilo obilježeno „konformističkim funkcionalizmom”¹¹ spram poretka.

Pri tome bošnjački prvaci nijesu nudili ništa novo i zbiljski prihvatljivo pravoslavicima/Srbima i katolicima/Hrvatima, osim otvorenog nastojanja za daljnjim održanjem bošnjačkomuslimanske društvene i političke superiornosti. Zahtjev za slobodom, samoodređenjem i ravnopravnošću u tom trenutku postaje rodno tlo nacionalnooslobodilačkih srpskih i hrvatskih pokreta, kulturnih akcija, seljačkih i vojnih pobuna, kakva je bila ona iz 1875. godine u Hercegovini. Kalayev pojam bosanstva kao političke nacije, budući da je

⁹ Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak bio je gradonačelnik Sarajeva u doba austrougarske uprave, prosvjetiteljski je djelovao u duhu narodnog preporoda. Sakupljao je narodne umotvorine, kulturno legitimira vlastitu naciju, a dvadeset godina izdavao je vlastite novine *Bošnjak*. Njegovo raspirivanje nacionalne svijesti vlastitog naroda pozivanjem na njegov jezik, narodnu kulturu, književnost, pismenost i umotvorine, folklor, nije pridobijalo šire slojeve za takav novi koncept kolektiviteta/identiteta. Vidjeti: *Zbornik radova o Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku*, Institut za književnost Sarajevo, Sarajevo, 1992.

¹⁰ Esad Zgodić, *Bosanska politička misao: austrougarsko doba*, DES, Sarajevo, 2003, str. 132.

¹¹ *Isto*, str. 40.

bio dijelom austrougarske nacionalne politike odvajanja etničkog od političkog identiteta, ostao je vremenom bez nosilaca, supstance, povjerenja i podrške. Već je bilo kasno za odvajanje konfesionalnog i nacionalnog u kolektivnom identitetu bosanskih ljudi.

Ako bošnjački nacionalni razvoj posmatramo kroz ovu povijesnu optiku, onda s pravom možemo tvrditi da kod njih nema mjesta modernističkim predodžbama o odnosu inteligencije i mase pri stvaranju nacije. Naime, po toj modernističkoj predodžbi mase se ravnaju prema elitama koje njima upravljaju u vlastite političke svrhe, mase su pasivne i njihova vjerovanja i tradicije nemaju nikakvu političku važnost. Nasuprot tome, elite sa stajališta instrumentalnog racionalizma konstruiraju naciju dajući masama socijalnu i psihološku sigurnost, uspostavljajući privid reda u doba previranja kasnog kapitalizma.¹² Bošnjačke prilike bile su upravo drukčije.

Aristokratska zemljoposjednička elita, kao povijesno prevladani kasnofeudalni oblik, kapital odnosa u modernom demokratskom dobu, zatvorena u svoj staleški okvir, brinula je o vlastitom ekonomskom statusu i fragmentirani, staleški interes njena je zbilja i krajnji domet. Iz tog razloga ona kao socijalni sloj nije bila, niti je mogla biti, rodno tlo bošnjačkoga nacionalnog razvoja. Malobrojna građanska inteligencija također je djelimično bila odvojena od cjeline naroda, te se oportuno odnosila prema društvenoj zbilji podmećući vlastitom narodu kukavičje jaje tuđeg – srpskog, hrvatskog, jugoslavenskog – nacionalizma. Narodne mase, prepuštene sebi i izvan dometa instrumenata modernizacije, kao što su bili latinična pismenost i državno obrazovanje, čuvala su zatečenu kulturu, vjerovanja, sjećanja, običaje, kultove, simbole, mitove, narodne pjesme, priče i bajke.

Prvi bošnjački modernisti i pored toga što vrše redukciju „...politike na kulturnu politiku...” ipak izvode prvi bosanskomuslimanski kulturni preporod.¹³ Njihov zahtjev za prosvjećivanjem u duhu vremena, za moderniziranjem životnih prilika, na socijalnoj ravni transponirao se u prilagođavanje postojećem. Funkcionalistički orijentirana muslimanska elita u austrougarskom apsolutizmu nije vidjela ništa tragično niti dramatično, a kako je to, recimo na njega odgovorila srpska elita. Zašto? – Zato što Bošnjaci nijesu imali percepciju evropskog pojma nacije sukladno prevladavajućoj teoriji nacije-države, nijesu imali vlastitu nacionalnu ideologiju pa shodno tome nijesu mo-

¹² O odnosu elite i masa u stvaranju nacije vidjeti opširnije: Anthony D. Smith, *Nacionalizam i modernizam*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2003, str. 131.

¹³ Esad Zgodić, *Bosanska politička misao: austrougarsko doba*, str. 127; Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998, str. 11–42.

gli ni imati vlastitog nacionalno-oslobodilačkog pokreta. U prilici kad su narodima šireg srednjoevropskog regiona vladali apsolutistički režimi (osmanski, austrougarski, ruski) i njihovi nacionalno-politički zahtjevi bili subverzivni spram postojećeg, Bošnjaci su se i spram austrougarske vlasti odnosili krajnje konformistički.

Već od 1903. susrijećemo izdvojene konfesionalno-nacionalne politike u Bosni. Odlaskom Benjamina Kallaya s funkcije zajedničkog ministra iz zemlje, austrougarska vlast te godine praktički odustaje od politike jedinstvene nacionalne integracije stanovništva. Kod Bošnjaka neznatna svjetovna inteligencija ne postaje predvodnikom borbe za nacionalna prava, malobrojnost i krhkost ne može joj taj propust povijesno opravdati, kako se to dogodilo kod većine srednjoevropskih naroda. Bošnjačka inteligencija se tada pokazala, i kroz 20. stoljeće ostala, režimskom. Intelektualci su se, s rijetkim izuzetcima, nacionalno, stranački i politički opredjeljivali uvijek prema drugima, moćnijima i to zarad vlastitih, pojedinačnih interesa. Pri tome su, i pored takvog ponašanja, ipak od Bašagića do Meše Selimovića svi stvarali iz duha vlastite muslimanske narodne i duhovne tradicije. Oni su kulturno bili bosanski muslimani, a nacionalno Srbi, Jugosloveni ili Hrvati. Vlastitoj muslimanskoj kulturi u većini prilika nijesu davali status ravnopravnosti i prava na život. Upravo obrnuto, kao da su se mnogi sekularni modernisti i ateisti među tim bošnjačkim intelektualcima tokom 20. stoljeća stidjeli vlastitog identiteta, osuđujući ga na asimilaciju ili iščezavanje u doba visokog modernizma. Oni nijesu određivali vlastitu kulturnu zajednicu kao naciju, niti su je u kulturološkim i političkim terminima dokazivali.

Istovremeno, čitavu prvu polovinu 20. stoljeća muslimanska politička klasa jezik i vlastitu kulturu nije koristila kao legitimacijsku osnovu borbe za političke ciljeve. Narodna kultura, također, nije korištena kao mobilizacijska osnova masa. Zato se i moglo dogoditi da kod Bošnjaka humanistički intelektualci, uz rijetke izuzetke, nikada nijesu imali predvodničku ulogu u nacionalno-političkom pokretu, kao što su to, recimo, kod Srba i Hrvata bila književna i akademska udruženja. Najveći domet njihova izvanstrukovnog uključanja bila je saradnja s političarima u pojedinim akcijama, kakve su bili ratni kongresi intelektualaca devedesetih godina 20. stoljeća. Ali nikada, pa ni danas, intelektualci u tom narodu nijesu bili orijentirajući nacionalno-politički činilac. Zato se i moglo dešavati da su se zahtjevi za političku promociju i participaciju naroda u pravilu zasnivali na religijskim i statusnim pravima.

Aktualno bošnjačko identitetsko profiliranje odvija se u doba globalizacije svijeta. Mada globalizacija ni na koji način nije predmet našeg bližeg interesa, dovoljno je za potrebe ovog istraživanja istaći da je povratak kolektivite-

tima nacije i religije u svjetskim odnosima prije svega odgovor na promašaje i nedostatke modernizacije. Etnonacionalizam je odgovor na gubitak tradicije te političko čitanje etničkoga materijala. Kako se taj proces odrazio na Bošnjake? Šta je sadržaj njihovog politiziranja tradicije?

Bošnjačka tradicija, kao i tradicije brojnih istočnoevropskih naroda za razdoblja socijalizma, bila je izobličena potiskivanjem ili ideologiziranjem, pa je današnje retradicionaliziranje, navodno, samo ponovna uspostava kontinuiteta s prijašnjim sociokulturnim oblicima življenja, odnosno, s autentičnom nacionalnom kulturom. Kako su ti oblici u međuvremenu ispražnjeni ili ugasli, sada se shodno potrebama novog vremena izmišljaju ili vraćaju, u konzerviranom prijašnjem ili obliku prilagođenom današnjem vremenu.¹⁴

Kao oblik reuspostave kontinuiteta s autentičnom narodnom kulturom kod Bošnjaka danas svjedočimo da skraćeni vjerski pozdrav „selam” najčešće dolazi na mjesto prijašnjeg pozdrava „zdravo”, ilahijama i kasidama popularizira se duhovna muzika, šerijatsko sklapanje brakova postaje gotovo obavezan običaj, obnavljaju se dovišta s vjerom u njihov kontinuitet s predislamskom Bosnom, obilježava se muslimanska Nova godina i sl. Politička konsenka nastojanja retradicionalizacije društva i kod Bošnjaka bila je uspostava jedne kolektivističke politike nespojive s liberalnodemokratskim vrijednostima i centralnom ulogom pojedinca/građanina u društvu.¹⁵

Sada se u domenu kulture istrajava na razlikama i nacionalnim osobitostima na isti način kako se u ranijem političkom sistemu i svim prethodnim razdobljima Bosne i Hercegovine ustrajavalo na sličnostima i bliskostima.¹⁶ Stvaranje granice prema Drugom predstavlja centralnu dinamiku kon-

¹⁴ Izuzetno uspješno osavremenjeno akceptiranje tradiranih formi ponašanja Bošnjaka muslimana nalazimo u knjizi autorica Mevlide Serdarević i Ajnije Omanić, *Bošnjačka kultura ponašanja*, drugo dopunjeno izdanje, Art 7, Sarajevo, 2009. Kroz forme svakodnevnog življenja, kao što su: ulazak u kuću, stanovanje, porodica, brak, rođenje djeteta, odnos roditelja i djece, lična higijena, narodna medicina, smrt, nišani, kultura ishrane, odjeća, obuća i nakit, komšiluk i gosti, ponašanje na radnom mjestu, ulici i džamiji, navike, rad i dobročinstvo, skupni običaji, vjerski običaji, vjerovanja i praznovjerja, autorice su pokušale, i najvećim dijelom u tome i uspjele, kulturu svakodnevnog življenja Bošnjaka istražiti, predstaviti i učiniti aktualnom.

¹⁵ Opširnije vidjeti: Vesna Pusić, *Demokracije i diktature*, treće izdanje, Durieux, Zagreb, 1999, str. 37.

¹⁶ O paradoksu savremene Bosne i Hercegovine, sadržanom u činjenici da se s jedne strane politički insistira na reafirmaciji multikulturnog obrasca življenja, a s druge se praktički radi na njegovom daljnjem destruiranju i potpunom uništenju, Hidajet Repovac kaže sljedeće: „Sažeto rečeno, taj dugo građeni multikulturalni obrazac koji je u Bosni i Hercegovini bio zaista sui generis prošao je kroz sve oblike despotskih i autokratskih sistema –

strukcije kolektivnog identiteta te religija i njom inspirirana i prožeta kultura postaje sredstvo konstitucije drukčijeg i razgraničenja od njega. Cijela se bošnjačka nacionalna kultura na različite načine izjednačava s visokom kulturom, gradskom kulturom uskog gornjeg sloja vjerske i nekadašnje upravljačke i zemljoposjedničke elite.

Istovremeno, Srbi i Hrvati se poistovjećuju isključivo s njihovom vjerskom kulturom. Ovakav tok nužno ima određene kulturološke i političke posljedice. Njime se umanjuje zajedničko u bosanskohercegovačkoj kulturi i to je po budućnost bosanskohercegovačke kulture najzlobnija težnja trenutnog dezintegrirajućeg trenda. U tradicionalnom bosanskom društvu stoljećima su se kao posebne i odvojene izdvajale samo visoke kulture duboko prožete odrazima religija.¹⁷ Na njima se kao principu razlikovanja u moderno doba ustrajavalo, a nauštrb mnoštva zajedničkih elemenata pučke kulture. Visoke konfesionalizirane kulture katolika, pravoslavaca i muslimana postajale su sredstvo razlikovanja unutar jedinstvene narodne kulture i vremenom su prerasle u nacionalne kulture Bošnjaka, Srba i Hrvata.

Pad komunističkog režima uzrokovao je promjenu mjesta islama u nacionalnom identitetu Bošnjaka. Nacionalno-politička pitanja sada su postala primarna, dok se identitetski sklop vrijednosti i vjerovanja sukladno logici građanskoga društva spuštao na razinu pojedinca i njegove privatnosti. Sličan identitetski razvoj u savremenim društvenim tokovima nalazimo i kod drugih balkanskih muslimana. Hugh Poulton značajnim smatra da savremene muslimanske zajednice Balkana – a istraživao je Bošnjake, Albance, Pomake i Turke u Bugarskoj, Rome, Muslimane u Makedoniji – identitet ne zasnivaju više prije svega na islamu koliko na sadržajima etniciteta, dok političke elite koriste jezike koji su u biti sekularni.¹⁸ Islam je nacionaliliziran i od strane

od Osmanske imperije, preko Austro-Ugarske monarhije i Kraljevine Jugoslavije, do kolektivizma staljinističkog tipa prethodne Jugoslavije, ali ni u jednoj situaciji nije bio radikalno doveden u pitanje. Čak je u krilu najvećih despotija bio najviše podržavan i razvijan. U trenutku kada su Bosnu i Hercegovinu zahvatili 'demokratski procesi' taj obrazac zajedničkog duhovnog prostora potpuno se raspao. Ova konstatacija je, dakle, teška, ali je istinita". Hidajet Repovac, „Globalizacija i multikulturalizam”, *Pregled*, Sarajevo, br. 1–2, januar–april 2006, str. 8.

¹⁷ O oblicima, sadržajima i funkcijama visoke i pučke kulture kod bosanskohercegovačkih naroda vidjeti: Ivan Lovrenović, *Unutarnja zemlja: kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*, Synopsis, Zagreb–Sarajevo, 2010.

¹⁸ Hugh Poulton, „Islam, Ethnicity and State in the Contemporary Balkans”, *Muslim identity and the Balkan state*, edited by Hugh Poulton and Suha Taji-Farouki, New York University Press, 1997, p. 32.

Bošnjaka, postavši instrumentom zadobijanja nacionalne svijesti.¹⁹ I Bošnjaci su tokom rata htjeli okončati nacionalno konstituiranje. Htjeli su biti ravnopravni drugim nacijama u okruženju, a to je značilo imati svoju teritoriju, vojsku, ime, jezik, simbole i vlast.²⁰

Kulturni i politički parametri okruženja u kulturno-tvoračkim procesima nacije pokazali su se i neizbježnim za Bošnjake, što je značilo da je poduzimanje procesa jezičkog definiranja kulturnog nacionalizma bilo neizbježno. Bez obzira na statusno uzdizanje nosilaca islama te jačanje islamskih institucija nakon komunizma, uticaj islama na ukupnu životnu praksu ljudi nije se povećavao. Na društvenoj sceni svjedočimo prisutnost instrumentalizacije religije i nadmoć političkih nad vjerskim učesnicima zbivanja. Mada je vodstvo SDA svoju religioznost demonstriralo dodvoravajući se masama sračunato, nikada se islam u okviru ove najjače bošnjačke nacionalne stranke ideološki nije uzimao kao instrument uspostave političke zajednice, koja bi transcendirala nacionalnost i podrazumijevala reislamizaciju društva. Stav da se održanje naroda može postići jedino na načelu nacije, a ne vjerske zajednice, nikada nije bio upitan. Stranka je, osim vjernika, u svoje redove uspjela vremenom inkorporirati bošnjačke nacionaliste, bosanske patriote, ali i brojne karijeriste. Vodstvo nacionalne stranke bilo je religiozno, takvo ostaje do najnovijeg doba, dok je njeno članstvo uvijek bilo s heterogenom vjerskom praksom – religiozno, ali i agnostističko i ateističko i uvijek primarno vođeno patriotskim i socijalnim motivima. Imajući sve to na umu, nije se teško složiti sa zaključkom o neuspjehu islamističkog pokreta među bosanskim muslimanima. Odnosno, tačnije rečeno, primarni cilj vođstva SDA nije bila reislamizacija Bosne već postanak njihove stranke oblikovateljem i predvoditeljem nacionalnog pokreta bosanskih muslimana u političkim prilikama 90-ih godina pro-

¹⁹ Slične procese bosanskomuslimanskom prerastanju zajednice vjernika u nacionalnu zajednicu svjedočimo kod Jevreja. Razvoj od „zajednice vjernika” u naciju kod Izraelaca značio je sekularizaciju judaizma. Smatralo se da se održanje i dobro ne može postići na konceptu „zajednice vjernika”, već se prišlo sekularnom nacionalizmu. Više o tom procesu vidjeti u: Martin Buber, *Israel and the World*, Syracuse University Press, 1997, p. 222–223.

²⁰ I Bougarel priznaje da je reislamizacije nacije kod Bošnjaka bila ograničen i parcijalan proces dok je „nacionalizacija” islama bila bez izuzetka. S te tačke gledišta i on priznaje „nacionalni identitet je jači nego religiozni identitet”. Najbolja ilustracija te „nacionalizacije” islama prema njemu je bilo cijepanje jugoslavenskih islamskih religioznih institucija duž nacionalnih linija, a to cijepanje su, paradoksalno, izazvali oni koji su smatrani bosanskim panislamistima. Vidjeti: Xavier Bougarel, „Islam and Politics in the Post-Comunist Balkans”, Rad prezentiran na Socrates Kokkalis Student Workshop: Novi pristupi jugoistočnoj Evropi, Cambridge, Mass., 12–13. februar 1999.

šlog stoljeća.²¹ Nakon rata politički cilj SDA je imati i zadržati moć, a svi elementi navodne islamizacije bošnjačkoga društva od ove stranke se samo koriste kao instrument održanja njihove moći, uz način zadovoljenja vjerničkih emocija najširih masa.

Da li je postajanje Bošnjaka nacijom značilo njihovo bivanje isključivim i narcisoidnim i kako se taj proces uopće odrazio na njihov ukupni politički profil? – Prije svega, potrebno je istaći da je strah za vlastitu opstojnost postao vidljiv i prepoznatljiv sociopsihološki okvir oblikovanja i funkcioniranja bošnjačke nacije, ali i izvor mnogih političkih nepromišljenosti njenog vođstva²². U moderno doba strah je uvijek bila prisutna i snažna odrednica bošnjačkog identiteta te izvor oportunitizma, kolebljivosti, snishodljivosti i kompleksa niže vrijednosti kod velikog broja pojedinaca u brojnim naraštajima ovog naroda. Genocid u Srebrenici pokazao je šta srpski neofašisti žele učiniti s Bošnjacima i ta činjenica je stvarna osnova za strah.

Uslovi političkog življenja Bošnjaka ratom se i njegovim posljedicama usložnjavaju i utiču na svekoliku radikalizaciju pojedinih skupina naroda. Bosanski društveni model o zajedničkoj sreći i harmoniji u različitosti kod njih dolazi u krizu, budući da su, kako se često nezvanično može čuti, oni jedini naivno i bezrezervno vjerovali u njega. Mada su postali žrtve netolerancije i nedemokratičnosti, od njih se traži da budu demokratičniji i tolerantniji od drugih. Pri tome im se prigovara na želji da svoja religijska osjećanja ispoljavaju kao i drugi, kada god kome zatreba proziva ih za islamski radikalizam i borba za ravnopravnost identiteta postaje za njih, s obzirom na nemuslimansko okruženje, ključna stvar.²³ Mijenja se i poimanje značenja Evrope kod Bošnjaka. Ona im sada više znači političko-interesnu, a manje kulturnu kršćansko-duhovnu kategoriju.

S Evropom se definitivno mire, nasuprot njenoj rastućoj islamofobičnosti. Evropejstvo prihvataju kao osnovu za oblikovanje jednog unutrašnjeg dru-

²¹ A. Babuna, nav. dj., str. 429.

²² Ivan Lovrenović o političkom formiranju Bošnjaka kaže sljedeće: „U svakom slučaju to je jedan turbulentan političko-nacionalni proces, veoma složen, u sebi proturječan i dramatičan, a k tomu sav se odvija u okolnostima beskrajne patnje, stradanja, nepravde i gubitka svake vrste, dakle u izuzetno, upravo krajnje napregnutim egzistencijalnim i psihološkim okolnostima za svakog pojedinca i za cijeli narod. Nije pretjerano reći da se nad narod nadvija, kao stvaran osjećaj, psihoza mogućnosti bukvalnog nestanka. Taj osjećaj vezuje se istovremeno – za naciju, za vjeru, za državu. To je i izvor mnogih ideoloških isključivosti, povijesnih zabluda, nedorečenosti, pa i neprihvatljivosti određenih postupaka i rješenja”. Vidjeti: *Oslobođenje*, evropsko izdanje, 22–29. 12. 1994, str. 9.

²³ Usp. Zijo Dizdarević, „Na raskršćima”, *Oslobođenje*, Sarajevo, 26. avgust 1995, str. 2.

štvenog supranacionalnog identiteta, ali i kao vrstu institucionalnog sigurnosnoga štita. U javnosti se vjeruje da biti članom evropskoga političkoga i vojnoga kluba znači osigurati fizičku i političku egzistenciju i narodu i državi. Evropa postaje nada za spas. Ovakvu euroutopiju, istovremeno, često iz neznanja i vlastite nemoći pothranjuju bošnjački političari i intelektualci nespremni suočiti se sa surovom stvarnošću i evropskom ravnodušnosti prema njima. Naličje sladunjave euroutopije jeste strah da će ih Evropa vremenom kao muslimane asimilirati ili prepustiti drugima na uništenje.

U okviru bošnjačkog nacionalnog identiteta razgraničenje prema drugome danas se uspostavlja kroz najnovije kolektivno iskustvo, a genocid je srž tog iskustva. Ta kolektivna bol, izazvana višestrukim ponavljanjem genocidnih radnji od istih aktera (Srba) i na skoro istome području (rijeka Drina) stvorila je skoro mitsku sliku „neprijatelja”. Identitetska granica nakon genocida postala je dvostruka, unutrašnja/psihološka i spoljna/fizička. Strah postaje sve prisutniji konstitutivni činilac nacionalnog identiteta Bošnjaka. Iskustvo genocida opominje da je i u Evropi moguć fizički nestanak jedne etničke zajednice u 21. stoljeću.

Izvorište straha smješta se u vrhove srpskih, ali i hrvatskih nacionalizama. S druge strane, identitetska granica je fizički uspostavljena političkim sistemom dvoentitetske dejtonske Bosne i Hercegovine. Bošnjaci se na različite načine grupiraju u Federaciju Bosne i Hercegovine, pretvarajući je u svoju sigurnosnu zonu. Na taj način se odvajaju od entiteta Republika Srpska, koji s obzirom na vlastito bolno ratno iskustvo odreda smatraju genocidnom tvorevinom. Time se njihov politički prostor i fizički i simbolički sužava, što u budućnosti može izazvati klaustrofobije, frustracije, radikalizacije i svakovrsna nezadovoljstva.

Šaćir FILANDRA

POLITIZATION OF TRADITION

Summary

The building of the contemporary Bosnian-Herzegovinian political identity after the state Bosnia and Herzegovina achieved independence in the process of political dissolution of the Yugoslav state during the 90's of the last century, is ultimately hard and challenging process that is going on today. The shaping of the joint political will of citizens and people of Bosnia and Herzegovina is today made difficult by historically inherited theoretical patterns of the nation-state, since they intend to implement the territorialization of nation through the process of ethnical hygienisation of its own territory, on one side, and the inherited prax-

is of ideologizing models of the integration of society and solving of national relations during the 20th century, on the other. The crisis of ideology and the national state through actual processes of Euro-Atlantic integrations, a part of which is Bosnia and Herzegovina, opens up the space to universal human values and principles of liberally and democratically ordered society. Today, the political and cultural identities of people of Bosnia and Herzegovina found themselves still in deep gap between inherited ethnical autodefinings, which heat up their particularities, and contextual contemporary universal political and civilization values which bring about qualitatively different solutions of the relations between the particular as ethnical, and overall as common and universal.